

ΜΕΣΣΙΑΝΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΙ
ΤΗΣ ΜΕΣΟΔΙΑΘΗΚΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (200 π.Χ.-100 μ.Χ.)*

Υ Π Ο

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

ΕΝ Τῃ ΑΠΟΚΡΥΦῶ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚῃ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Περὶ ᾽Αποκαλυπτικῆς Γραμματείας γενικῶς.

Κατὰ τοὺς δύο τελευταίους πρὸ Χριστοῦ αἰῶνας καὶ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστόν, ἦτοι κατὰ τοὺς χρόνους 200 π.Χ. ἕως 100 μ.Χ., ἐμφανίζεται ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ τὸ ιδιόμορφον φιλολογικὸν εἶδος τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας. Ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ «Ἀποκαλυπτικῆς Γραμματείας», ἐννοοῦμεν ἀκριβῶς τὸ σύνολον ἐκεῖνο τῶν κειμένων τῆς περιόδου ταύτης, ἅτινα ἀσχολοῦνται, ἐν ἀναπτύξει ἢ ἀκροθιγῶς, μὲ θέματα ἐσχατολογικά, δηλ. περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ παρόντος κόσμου, περὶ τῆς φύσεως τοῦ κόσμου τοῦ ἐρχομένου, περὶ θεμάτων τοῦ τέλους γενικῶς¹. Ἐκτὸς ὁμῶς τῶν βασικῶν καὶ λίαν ἐνδιαφερόντων τούτων θεμάτων παρατηροῦμεν ἐν ταῖς ἀποκρύφοις² ἀποκαλύψει τὴν ὑπαρξίν πλήθους ὀνειρών, ὀραμάτων, ἐκστάσεων, μεταστάσεων εἰς τὸν οὐ-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 668 τοῦ προηγουμένου τόμου.

1. Πρβλ. W.O.E. Oesterley, An Introduction to the Books of the Apocrypha, London 1958, σελ. 56.

2. ᾽Απόκρυφα τῆς Π. Διαθήκης καλοῦνται, ἐν τε τῇ Ὀρθοδόξῃ καὶ τῇ Ρωμαιο-καθολικῇ θεολογίᾳ, ἐκεῖνα τὰ ἀπὸ τοῦ Β΄ π.Χ. μέχρι τοῦ Ε΄ μ.Χ. αἰῶνος ἀναφανέντα παρ' Ἰουδαίους καὶ Χριστιανοῖς βιβλία, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς διὰ σειρᾶς πλαστογραφῶν, ἦτοι τοῦ τίτλου, τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως καὶ ἐν γένει δι' ἐξωτερικῆς (κατὰ τὴν μορφήν) καὶ ἐσωτερικῆς (κατὰ τὸ περιεχόμενον) ἀπομιμήσεως τῶν κανονικῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης ἐπιδιώκουν νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς αὐτὰ κανονικὸν κύρος καὶ ἅτινα διεδόθησαν μὲν εὐρέως, ἀλλ' ὁμῶς ὑπὸ τε τῆς Ἰουδαϊκῆς Συναγωγῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπεκλείσθησαν τοῦ κανόνος τῆς Π. Διαθήκης. Ἐνεκεν δὲ ψευδοῦς ἐπιγραφῆς των καλοῦνται ταῦτα «ψευδεπίγραφα» παρὰ τοῖς Διαμαρτυρομένοις» (Π. Μπρατσιώτου, ᾽Απόκρυφα, ἐν Θ.Η.Ε., τόμος 2ος, στ. 1106).

ρανὸν καὶ ὠραιότατων συνομιλιῶν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἢ μετὰ τῶν ἀγγέλων³. Περὶ αὐτῶν τῶν τελευταίων εἶναι δύσκολον ν' ἀποφανθῇ τις, ἐὰν πρόκηται περὶ ἀπλοῦ φιλολογικοῦ ἐκφραστικοῦ τύπου ἢ περὶ πραγματικῶς βιωθέντων ψυχικῶν γεγονότων⁴. Οἱ περισσότεροι ἀσφαλῶς τῶν ἐρευνητῶν θεωροῦν τὴν πρώτην περίπτωσιν ὡς τὴν πιθανωτέραν, παρὰ τὸ γεγονὸς τῆς δυνατότητος βιώσεως τοιούτων ὁραματικῶν ἐκστατικῶν καὶ ἀποκαλυπτικῶν καταστάσεων. Μετὰ τοῦ Bousset⁵, θὰ ἐλέγομεν, ὅτι «πράγματι τὰ ὄρια πολλάκις λίαν δυσχερῶς δύνανται νὰ καθορισθοῦν» τῆς ἐκτάσεως, ἐν τοῖς κειμένοις τούτοις, τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος καὶ τοῦ μυθοπλαστικοῦ στοιχείου. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψις τῆς θεωρήσεως τῆς ἀποκαλυπτικῆς ὡς ποιητικοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὴν μορφήν ὁραμάτων προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἀκατάληπτα τῆς ἱστορίας, τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ ἰδιαίτερος τῶν πέραν τοῦ κόσμου τούτου πραγμάτων, διὰ καθαρῶς διδακτικὸς σκοπός⁶. Ἡ καταληκτικὴ πρότασις θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ὅτι πρόκειται περὶ φιλολογικῶν μορφῶν ἐν τῇ οὐσίᾳ καὶ οὐχὶ περὶ ψυχικῶν γεγονότων. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου θὰ ἦτο «περιττὸν ἴσως νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ περὶ τοῦ φιλολογικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀποκρύφων Ἀποκαλύψεων οὐδόλως ἰσχύουν καὶ περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς κανονικῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου⁷.

3. Τὸ ἴδιον φιλολογικὸν τοῦτο εἶδος τῆς ἰουδαϊκῆς καὶ χριστιανικῆς γραμματείας ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἀποκαλυπτικὸν εἶδος ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου (πρβλ. 1,1: α' Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν ἔδωκεν αὐτῷ ὁ Θεός, δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει). Ὡς «κλασσικὴ ἀπαρχὴ» τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας θεωρεῖται ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐρεύνης τὸ ἀποκαλυπτικὸν βιβλίον τοῦ Δανιὴλ τῆς Π. Διαθήκης. Ὁ κατηγὴς Π. Μπρατσιώτης (βλ. Θ.Η.Ε., τόμ. 2ος, στ. 1080-81, α' Ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία) ἀνάγει τὰς ρίζας τῆς ἀποκαλυπτικῆς εἰς πολὺ παλαιότερους χρόνους τοῦ Δανιὴλ «καὶ δὴ ἐν αὐτῷ τῷ βιβλίῳ τῆς Γενέσεως (49:1-27). Περαιτέρω δ' ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Δευτερονομίου (31:28-29)». Πλείστα ἀποκαλυπτικὰ στοιχεῖα συναντῶμεν καὶ ἐν Ἡσαΐα, Ἰωήλ, Ἀμώς, Ἰεζεκιήλ, Ζαχαρία κ.ά., ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν. Διὰ ταῦτα ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία δύναται νὰ θεωρηθῇ οὐχὶ ὡς τι ἐντελῶς νέον, ἀλλὰ ὡς «προεμβολὴ καὶ συνέπεια τῆς προφητικῆς γραμματείας τῆς Π. Διαθήκης» (Π. Μπρατσιώτου, Ἐνθ' ἄνωτ., στ. 1081). Πρβλ. Β. Μ. Βέλλα, Ὁρησκευτικὰ προσωπικότητες τῆς Π. Διαθήκης, τόμ. Β', σελ. 200, ὅστις ὑπογραμμίζει ὅτι «ὁ Δανιὴλ δύναται ἀναμφιβόλως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ π α τ ῆ ρ τ ῆ ς ἀ π ο κ α λ υ π τ ι κ ῆ ς φ ι λ ο λ ο γ ι α ς».

4. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 24.

5. W. Bousset, Die Religion des Judentums im Neutestamentlichen Zeitalter, 3te, Aufl., Tübingen 1926, σελ. 212, παρὰ Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 24.

6. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 25, ἔνθα ἐκτενέστερον παρουσιάζονται ἐπ' αὐτοῦ αἱ θέσεις τοῦ καθολικοῦ καθηγητοῦ Stephen Székely, ὅστις σαφῶς ὁμιλεῖ περὶ καθαρῶς φιλολογικῆς μορφῆς καὶ θεωρεῖ τὰ ὄραματα «οὐχὶ ὡς πραγματικά, ἀλλ' ὡς πλαστὰ ἢ ὡς ἀπλᾶ ποιητικὰ στοιχεῖα».

7. Ἡ Ἀποκάλυψις Ἰωάννου εἶναι ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, τῆς ὁποίας ἔχομεν ἐν πλῆθος ἀπομιμήσεων ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματείᾳ (πρβλ. Β. Χ. Ἰωαννίδου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 440 ἐξ., 445 ἐξ., περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς σχέσεως τοῦ βιβλίου τούτου μετὰ τῶν ἀποκαλυπτικῶν συγγραφέων).

Ἐδῶ ὁ ἱερός συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ τὰς μορφὰς τῆς Ἀποκαλυπτικῆς, διὰ νὰ ἐκφράσῃ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν συγχρόνων του πραγματικὰ βιώματα καὶ ἀληθείας τῆς θείας ἀποκαλύψεως⁸.

Ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς Ἀποκαλυπτικῆς ὑπάρχουν τρεῖς βασικαὶ ἐκδοχαί: ὅτι ἐξεπήγασεν ἐκ τῆς προφητείας τῆς Π. Διαθήκης, ὅτι ὑπέστη ἐπιδράσεις ἐκ τῶν ἔξω τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ λαῶν καὶ ὅτι διεμορφώθη ὑπὸ τὰς ἐκάστοτε ἱστορικὰς συνθήκας τοῦ ἔθνους⁹.

α. Καθίσταται ἀδύνατος ἡ μελέτη καὶ ἡ ὀρθὴ τοποθέτησις τῶν συμπερασμάτων ἐπὶ τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας ἐρήμην τῆς προφητείας τῆς Π. Διαθήκης¹⁰. Ἐν τοῖς προφητικοῖς βιβλίοις¹¹ καὶ εἰς σημαντικὸν ἀριθμὸν χωρίων δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν ἀναφορὰς προφητικὰς εἰς τοὺς ἐσχάτους χρόνους. Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς προφητείας ἡ ἀποκαλυπτικὴ ὠμίλησε περὶ τῶν ἐσχάτων χρόνων, ὡς χρόνων κρίσεως καὶ τιμωρίας. Ὡς χρόνων ἐπίσης ἐλπίδος καὶ εὐτυχίας. Ἡ ἀποκαλυπτικὴ, ὁμοῦ μετὰ τῆς προφητείας, κηρύσσει καὶ ἐξιστορεῖ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τῆς¹²

8. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 26 καὶ ἰδιαιτέρως βλ. κεφ. Β', σελ. 24-29: Αἱ περὶ τῶν ἐσχάτων ὁράσεις καὶ ἀποκαλύψεις: φιλολογικὴ μορφή ἢ ψυχικὸν γεγονός; Πρβλ. Μ. Σιώτου, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις, σελ. 47· Π. Μπρατσιώτου, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, Ἀθῆναι 1950, σελ. 9-10.

9. Πρβλ. Α. L. Moore, The Parousia in the New Testament, Leiden 1966· ἰδιαιτέρως βλ. σελ. 18-19.

10. Ὁ R. H. Charles δέχεται τὴν ὑπαρξίν μιᾶς «προφητικῆς ἐσχατολογίας» καὶ μιᾶς «ἀποκαλυπτικῆς ἐσχατολογίας» καὶ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν διαστολὴν ἀμφοτέρων ὑπὸ τῶν μελετητῶν (πρβλ. Eschatology, 2nd ed., 1913, σελ. 177 ἔξ.). Ἐνῶ ὁ S. Mowinckel ἰσχυρίζεται ὅτι ἐν τῷ Ἰσραὴλ δὲν ὑπῆρξε προ-προφητικὴ ἢ καὶ προφητικὴ εἰσέτι ἐσχατολογία ἐν τῇ οὐσιαστικῇ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως (πρβλ. He That Cometh, Ἀγγλ. μετ. 1959², σελ. 126 ἔξ.), παρὰ τῷ D. S. Russell, The Method and the Message of the Jewish Apocalyptic, London 1964, σελ. 264 καὶ 265, ὅστις συμφωνῶν μετ' αὐτῶν προσθέτει, ὅτι ἡ ἐκφραζομένη ἐν τοῖς προφήταις μελλοντικὴ ἐλπίς δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται δι' ὅρων «τῶν ἐσχάτων», διότι «τὰ ἔσχατα» μετὰ τὴν ἐννοίαν «τοῦ τέλους τοῦ κόσμου» δὲν ἀποτελοῦν καθ' ὁλοκληρίαν διδασκαλίαν τῶν προφητῶν. Τὸ ἀπαντῶμενον ἐν τοῖς προφητικοῖς κειμένοις εἶναι ἡ μελλοντικὴ ἐλπίς τῆς βασιλείας διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Δαυιδικῆς γραμμῆς, «οἴκου Δαυὶδ». Αὕτη αὕτη ὅμως ἡ ἐλπίς κατενόηθη ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν ὡς μία εἰκὼν, ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἐπιγελοῦ Βασιλείας, πολιτικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἐθνικιστικῆς μορφῆς.

11. Πρβλ. Ἀμώς 5:16-20· 9:11-15· Ἡσ., κεφ. 24-27, 33, 34:1-4· Ἰωήλ 1:15· 2:1-11; 20· 3:1-5· 4:1-8· 4:9-21· Σοφον. 1:14-18· Ναούμ 1:2-20· Μαλαχ. 3:19-24· Ζαχαρ. 12:1-9· 13:1-6· 14· Ἰεζεκ. 38:8-12, 14-23· 19 κ. ἄλ., παρὰ W.O.E. Oesterley, An Introduction to the Books of the Apocrypha, σελ. 57, σελ. 1. (βλ. καὶ ἀνωτέρω, σημ. 3 τοῦ κεφ. Β').

12. Πρβλ. Α. C. Welch, Visions of the End, A Study in Daniel and Revelation, London 1958, σελ. 32 ἔξ.· R. H. Charles, Religious Development between the Testaments, London 1914, σελ. 14· W.O.E. Oesterley, The Books of the Apocrypha: their Origin, Teaching and Contents, London 1914, σελ. 96, παρὰ Α. L. Moore, The Parousia, σελ. 18, σημ. 3.

προφητείας θλίψεων και προφητείας ευδαιμονίας¹³. 'Επομένως, «έν τῇ προφητικῇ γραμματεία ἔχομεν μίαν έσχατολογίαν θλίψεων και μίαν έσχατολογίαν ευδαιμονίας»¹⁴. Κατά τινες δέ τῶν έρευνητῶν ἡ αποκαλυπτική έρχεται με τόν σκοπόν νά επανερμηνεύσει ανεκπληρώτους προφητικάς υποσχέσεις¹⁵ και εκτείνει τὰ ενδιαφέροντα αὐτῆς κυρίως πρὸς τὸ μέλλον¹⁶. 'Αλλά πάντοτε ἡ αποκαλυπτική συμερίζεται τὰς βασικάς της προϋποθέσεις με τοὺς προφήτας τῆς Π. Διαθήκης¹⁷ και «τρέφεται εκ τῆς παραδόσεως τοῦ παρελθόντος εκείνου, τὸ ὅποιον έγγυᾶται τὴν βεβαιότητα τοῦ τέλους και τὴν πλήρωσιν τῶν πάντων, και θέτει εαυτὴν ὑπὸ τὴν προστασίαν του»¹⁸.

β. Μελετηταί τινες έθεσαν ευθέως τὸ έρώτημα τῆς προελεύσεως τῆς αποκαλυπτικῆς και ἡμφεσβήτησαν τὴν αποκλειστικῶς Ιουδαϊκὴν αὐτῆς προέλευσιν¹⁹. 'Αναμφισβητήτως κατά τὴν περιπετειώδη Ιστορικὴν αὐτοῦ πορείαν τὸ

13. Πρβλ. W.O.E. Oesterley, An Introduction, σελ. 57.

14. W.O.E. Oesterley, "Ενθ' άνωτ., σελ. 57.

15. 'Υπὸ τῶν έρευνητῶν τούτων υποστηρίζεται, ὅτι πρὸς τὸν σκοπόν αὐτὸν τὸ Δαν. 9:2 άσκει διόρθωσιν ἐπὶ τοῦ 'Ιερεμ. 29:10 (πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 185). 'Επ' αὐτοῦ ὁ K. and S. Lake, (An Introduction to the New Testament, London 1938 σελ. 200) τονίζει τὴν προσπάθειαν τῆς αποκαλυπτικῆς νά εξηγήσει τὰς θεωρουμένας ὡς μὴ εκπληρωθείσας προφητείας και θέτει τὴν οὐσιαστικὴν γένεσιν τῆς αποκαλυπτικῆς εἰς τοὺς χρόνους τῆς 'Ελληνικῆς περιόδου. Βλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 18, σημ. 4.

16. 'Υπάρχει ἡ εκδοχή ὅτι εκ τῆς προφητείας ελλείπει παντελῶς ἡ έσχατολογικὴ εκείνη διάστασις περὶ τοῦ μέλλοντος, δηλ. περὶ τῆς μελλούσης Ζωῆς (Πρβλ. W. O. E. Oesterley, An Introduction, σελ. 57). 'Ο R. H. Charles (Commentary on Daniel, σελ. XXVI — παράθεσις ὑπὸ τοῦ H. H. Rowley, The Relevance, σελ. 35, σημ. 1) και ὁ C. F. Kent (The Growth and Content of the Old Testament, London 1926, σελ. 134) φαίνεται ν' άμφισβητοῦν εκ τῆς προφητείας και αὐτὸ τοῦτο τὸ προφητικὸν στοιχεῖον. 'Η πρότασις αὐτὴ «εἶναι τόσοσ εσφαλμένη, ὅσον ὅτι ἡ αποκαλυπτικὴ ενδιαφέρεται μόνον διὰ τὸ μέλλον» (A. L. Moore, The Parousia, σελ. 18, σημ. 5 και 6). Πρβλ. C. F. Kent, Αὐτόθι· S. A. Cook, The Old Testament; A. Re-interpretation, Cambridge 1936, σελ. 207.

17. Πρβλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 18, σημ. 8, ενθα ὁ A. C. Welch (Visions of the End, σελ. 32 έξ.) φέρε τὴν αποκαλυπτικὴν εἰς στενοτάτην σχέσιν πρὸς τὴν προφητείαν. Δι' εκτενῆ συζήτησιν σχέσεων προφητείας και αποκαλυπτικῆς βλ. R. H. Charles, Religions Development, σελ. 12 έξ.· W.O.E. Oesterley, The Books of the Apocrypha, σελ. 96 έξ.· H. H. Rowley, The Relevance, σελ. 13 έξ.· S. B. Frost, Old Testament Apocalyptic, σελ. 11 έξ. και σελ. 46 έξ.

18. Σ. X. 'Α γ ο υ ρ ἰ δ ο υ, 'Ενώχ, σελ. 20, και παρ' αὐτῶ πρβλ. E. Lohmeyer, Apocalyptic, εν R.G.G., 2t Aufl., I, σελ. 404.

19. Πρβλ. παρὰ W.O.E. Oesterley, An Introduction, σελ. 59, τοὺς: Gunkel (Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit, 1895), Gressmann (Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, 1905) κ.ά., οἵτινες «πλήρως έχουν αποδείξει ὅτι οἱ προφῆται εκάμον χρῆσιν ξένου παραδοσιακοῦ ὕλικου εν ταῖς προφητείας των περὶ τῶν εσχάτων». Πρβλ. έπίσης D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 266, 385 έξ. και

Ἰσραήλ ἐδέχθη τὰς ἕξωθεν ἐπιθέσεις ἐπηρεασμοῦ οὐχὶ μόνον τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν θρησκευτικῶν ὡσαύτως πεποιοήσων. Αἱ τοιαῦται ὁμως ἐπιδράσεις συνήντων τὴν σκληρὰν ἀντίδρασιν τῆς ἰσχυρᾶς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως²⁰ καὶ δὲν κατάρθωσαν ποτὲ νὰ θίξουν τὴν οὐσίαν τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν οὐσίαν καὶ τῶν ἐσχατολογικῶν αὐτῆς ἀντιλήψεων²¹. Θὰ ἐδέχετο τις ἕνα πιθανὸν ἐξωτερικὸν ἐπηρεασμὸν οὐχὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς γενέσεως τῆς ἀποκαλυπτικῆς, ἀλλὰ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκφραστικῶν σχημάτων καὶ ἐπὶ τῆς αὐξήσεως αὐτῆς²². εἶναι ὁμως πολὺ δύσκολον νὰ ὀρίσωμεν μέχρι ποίου ἀκριβῶς σημείου ἐκτείνονται αἱ μερικαὶ αὐται ξένοι ἐπιδράσεις²³.

γ. Ἐξ ὑπαρχῆς δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν τὴν βαθυτάτην ἐπίδρασιν, ἣν ἤσκησεν ἡ σύνδεσις, παρ' Ἰουδαίους, τῆς θρησκείας μετὰ τῶν πολιτικῶν τοῦ ἔθνους ἐκάστοτε συνθηκῶν, ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν περὶ τῶν ἐσχάτων ἀντιλήψεων. Ἐνταῦθα εὐρισκόμεθα πιθανῶς πρὸ τῆς βασικωτέρας πηγῆς τῆς ἀποκαλυπτικῆς, ἥτις ἐτροφοδότησε τὰ μέγιστα τὴν περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλίαν, παρ' ὅσον ἡ προφητεία ἢ καὶ αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπίδρασις²⁴. Μελέτη σοβαρὰ τῆς ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν μεταλλαγῶν καὶ ἀγώνων τοῦ ἔθνους, δὲν δύναται νὰ νοηθῇ καὶ εἶναι δυ-

---

παρ' αὐτῶ τοῦς: R. C. Zaehner (The Dawn and Twilight of Zoroastrianism, London 1961, σελ. 57, ὅστις δέχεται ἐπίδρασιν ζωροαστρικὴν), H. H. Rowley (The Faith of Israel, 1956, σελ. 161 ἐξ., δέχεται αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν), A. Bertholet («The Pre-Christian Belief in the Resurrection of the Body», ἐν Amer. Jour. of Theol., XX, 1916, σελ. 26, ὁμιλεῖ περὶ περσικῆς ἐπίδράσεως ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἀναστάσεως), W. F. Albright (From the Stone Age to Christianity, 2nd ed. 1957, σελ. 358, περὶ ἱρανικῆς ἐπίδράσεως), T. F. Glasson (Greek Influence in Jewish Eschatology, London 1961, σελ. 29, περὶ ἐλληνιστικῆς ἐπίδράσεως). Πρβλ. ἐπίσης τοῦς: A. J. Carnoy (Iranian Mythology, Boston 1917). S. Lieberman (Greek in Jewish Palestine, New York 1942), H. L. Mills (Avesta Eschatology Compared with the Books of Daniel and Revelation, Chicago 1908). Ἐκτενέστερον διὰ τὰς διατυπωθείσας θεωρίας περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ἰσραηλιτικῆς ἐσχατολογίας βλ. Α. Ι. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραήλ, τόμ. Α', Ἀθήναι 1938, σελ. 503-7.

20. Πρβλ. Daniel-Rops, Israel and the Ancient World, London 1949, σελ. 269, παρὰ Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 18, σημ. 47.

21. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 18 καὶ Π. Μπρατσιώτου, Ἡ λεγομένη Θρησκευτολογικὴ Σχολή, Ἀθήναι 1920, οἷτινες ἀρνοῦνται διαρρηθῆναι τὴν εἴσοδον τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἐντὸς τοῦ διαμορφωτικοῦ ρεύματος τοῦ ἀνατολικοῦ συγκρητισμοῦ. Ἀντιθέτους ἀπόψεις καὶ ἐκτενῆ συζήτησιν τοῦ θέματος βλ. παρὰ τοῖς Böklen, Scheftelowitz, Oesterley, Robinson, Bousset καὶ Meyer. Διὰ δὲ βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου βλ. W.O.E. Oesterley, An Introduction, σελ. 60, σημ. 2.

22. Πρβλ. H. H. Rowley, The Relevance, σελ. 40· W.O.E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 91· S. B. Frost, Old Testament Apocalyptic, σελ. 71 ἐξ.

23. Πρβλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 19.

24. Ἐνθ' ἄνωτ.

νατὸν νὰ ὀδηγήσῃ, ὡς πολλάκις συνέβη, εἰς παρανοήσεις τοῦ νοήματος τῶν ἀποκρύφων Ἀποκαλύψεων²⁵. Ἡ ἐπανάστασις τῶν Μακκαβαίων π.χ. τίθεται ὡς μία νέα ἀφετηρία διὰ τὴν Ἀποκαλυπτικὴν νὰ φέρῃ εἰς τὸν λαὸν τὸ μήνυμα μιᾶς ἐπικειμένης ἐλπίδος καὶ οὕτω νὰ ἀναθερμάνῃ τὴν ἐξησθενημένην πίστιν εἰς χρόνους ἀπογνώσεως καὶ ἀμφιβολιῶν²⁶.

Τοῦτο ἀσφαλῶς δὲν σημαίνει ὅτι ἡ θρησκεία ἐν τῇ Ἀποκαλυπτικῇ ἐχρησιμοποιήθη διὰ πολιτικούς σκοποὺς καὶ ἐθνικὰς ἐπιδιώξεις. Ἀπλούστατα σημαίνει μόνον ὅτι ἡ βαθεῖα πίστις εἰς τὸν ἕνα Θεὸν εἶναι ἡ κοινὴ πηγὴ καὶ διὰ τὰς μεσσιανικὰς-ἐσχατολογικὰς ἐλπίδας καὶ διὰ τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα ἀνεξαρτησίας. Διότι ἦτο κοινὸς τόπος δι' ἕκαστον Ἰουδαῖον ὅτι πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ Ἰσραὴλ σημαίνει ἐν ταύτῳ καὶ θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν διὰ νὰ μὴ ὑποστῇ αὕτη τὴν ἐκ τῶν κατακτητῶν ἐπίδρασιν²⁷.

Ἐν τῇ συντόμῳ ἀναλύσει τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τινῶν ἐκ τῶν βασιικωτέρων ἀποκρύφων βιβλίων τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας τῶν β' καὶ α' π.Χ. αἰῶνων καὶ α' μ.Χ. αἰῶνος²⁸ θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι παραδόξως δὲν ἀπαντᾶται ἡ ἔκφρασις «βασιλεία τοῦ Θεοῦ» ἢ «βασιλεία τῶν οὐρανῶν»²⁹, ἥτις ἔπαιξε τόσον σπουδαῖον ρόλον ἐν τῇ ὅλῃ διαμορφώσει τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς φραστικῆς ταύτης ἐλλείψεως, ἡ ἰδέα τῆς βασιλείας εἶναι ἐντόνως αἰσθητὴ καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας³⁰. Ἡ οὐσιαστικῶς ἐπικρατοῦσα φρασεολογία τῆς Μεσσιανικῆς βασιλείας φανεροὶ τὸν χῶρον, ἐνθα πρόκειται νὰ ἐκφρασθῇ ἡ κυριαρχία τοῦ Θεοῦ, δι' ἀμέσου ἐπεμβάσεως Αὐτοῦ, ἢ διὰ τοῦ Χριστοῦ του. Ἡ ἔλευσις τῆς μεσσιανικῆς ταύτης βασιλείας δηλοῖ τὸ τέλος τοῦ «παρόντος αἰῶνος» καὶ τὴν ἔναρξιν τοῦ «αἰῶνος τοῦ ἐρχομένου». Ἡ διάκρισις αὕτη παρόντος καὶ μέλ-

25. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 29.

26. Πρβλ. Μ. Α. Σιῶτου, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις, σελ. 36· Η. Η. Rowley, Relevance, σελ. 36· W.O.E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 97· C. R. North, Interpretation, σελ. 136· Α. L. Moore, The Parousia, σελ. 19 καὶ σημ. 3.

27. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 34. Βλ. κεφ. Α', § 3, τῆς παρούσης ἐργασίας, ἐνθα ἐγένετο ἐκτενέστερος λόγος περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἱστορικῶν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους συνθηκῶν ἐπὶ τῆς προφητείας.

28. Ὁ W.O.E. Oesterley (An Introduction, σελ. 25) τοποθετεῖ χρονολογικῶς τὰ κείμενα τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας εἰς τρεῖς περιόδους: α) Προ-Μακκαβαϊκὴ (I Ἔσδρας, Γωβίτ, Ἐκκλησιαστής, κ.τ.λ.), β) Μακκαβαϊκὴ (Ἰουδίθ, Σίβυλλαι, κ.τ.λ.), γ) Μετα-Μακκαβαϊκὴ (I Μακκαβαίων, II Μακκαβαίων, Σοφία Βαρούχ, II Ἔσδρας, Ἐνώχ, Ψαλμοὶ Σολομῶντος, κ.τ.λ.). Ἀκριβῆ χρονολογικὴν τοποθέτησιν θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω, ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους.

29. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 285.

30. Πρβλ. D. S. Russell, Αὐτόθι, ἐνθα ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς κειμένοις τῆς II. Διαθήκης.

λοντος αἰῶνος, ἥτις ἀπαντᾶται εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀποκαλυπτικὴν γραμματεῖαν³¹, δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ βάσει τῶν διαρχικῶν ἀντιλήψεων. Τὰ ἀποκαλυπτικά κείμενα δὲν ὑποχρεοῦν τὸν ἐρευνητὴν νὰ δεχθῆ γήϊνον τὸν παρόντα αἰῶνα, πνευματικὸν καὶ ὑπερβατικὸν τὸν ἐρχόμενον, ἐν τῇ διακρίσει τῶν δύο αἰῶνων διὰ τῆς ἐλεύσεως τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας³². Ἡ Ἀποκαλυπτικὴ, καθὼς καὶ ἡ Π. Διαθήκη, δέχεται τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας νὰ σημειοῖ τὴν κλίμακα τῆς ἱστορίας³³, διότι ἡ ἱστορία ἐν γένει, κατὰ τοὺς ἀποκαλυπτικούς, χωρίζεται αὐστηρῶς εἰς δύο διακεκριμένα μέρη. Τὸ παρόν, ὡς ὁ «αἰὼν οὗτος» καὶ τὸ μέλλον ὡς ὁ «αἰὼν ὁ ἐρχόμενος», διαστέλλονται. «Τὸ μέλλον, εἴτε ὡς μεσσιανικὴ βασιλεία, εἴτε ὡς νέα παγκόσμιος τάξις, τελεῖ εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ παρόν»³⁴. Ἀσφαλῶς, αἱ περὶ δύο αἰῶνων ἀπόψεις ἐκφέρονται διαφοροτρόπως ὑπὸ τῶν Ἀποκαλυπτικῶν. Βασικὴ διδασκαλία πάντων εἶναι ὅτι τῆς μεσσιανικῆς ταύτης βασιλείας θὰ προηγηθῆ κρίσις μεγάλη, εἰς ἣν θὰ μετᾶσχουν, κατὰ τινάς, καὶ οἱ νεκροὶ διὰ τῆς ἀναστάσεως, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ παταχθῆ, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Μεσσοῦ Του, τὸ κακὸν καὶ νὰ τύχουν τιμωρίας οἱ ἐχθροὶ τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Οὕτως αἱ θρησκευτικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἐπιδιώξεις τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ θὰ πραγματοποιηθοῦν ἐν τῇ κλιμακῶσει ταύτῃ τῆς ἱστορίας. Ὁ πιστεύων Ἰσραηλίτης λαὸς δὲν ἐβλεπε πολλάκις νὰ κυριαρχῆται καὶ νὰ ἄρχεται ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι, ἔνεκα τῆς δουλείας του εἰς ξένους λαούς, ὑπὸ τοῦ Κυρίου αὐτοῦ, τοῦ Ἰαχβέ. Διὰ τοῦτο ἐλπίζει ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι θὰ ἀποκατασταθῆ εἰς τὴν προνομιοῦχον, μεταξὺ τῶν ἐτέρων λαῶν, θέσιν αὐτοῦ καὶ θὰ ἀπολάβῃ τῶν πνευματικῶν καὶ ὑλικῶν ὑπεσχημένων εὐλογιῶν τοῦ Θεοῦ³⁵.

Αἱ ἀνωτέρω γενικαὶ ἐσχατολογικαὶ ἀντιλήψεις, περὶ Βασιλείας, Μεσσοῦ, Κρίσεως καὶ Ἀναστάσεως, θὰ γίνῃ προσπάθεια νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τινὰ τῶν ἀποκαλυπτικῶν βιβλίων.

1. Τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ καὶ ἡ σοφιολογικὴ γραμματεία. Ἐνότης ἀντιλήψεων προφητείας καὶ ἀποκαλυπτικῆς.

α. Περὶ τὰ μέσα τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος ἡ μεσσιανικὴ ἰδέα ἐδέχθη μίαν βαθυτάτην ἐπίδρασιν ἐκ τῶν προφητειῶν τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ³⁶. Τὰ ἱστορικά

31. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 38 ἐξ., τὸ περὶ δύο αἰῶνων κεφ. Α'.

32. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 41.

33. Πρβλ. D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 285.

34. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 38.

35. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 40.

36. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς ἀποκαλυπτικαὶ ἀναφοραὶ καὶ εἰς τὰ κείμενα τοῦ Ἰωήλ, τοῦ Ζαχαρίου, κεφ. 9-14 καὶ τοῦ Ἡσαίου, κεφ. 24-27, ὡς ἤδη ἔχει λεχθῆ, θεωροῦνται ὅμως αὐταὶ ὡς μεταβατικὴ κατάστασις. Οὐσιαστικῶς ἡ Ἀποκαλυπτικὴ ἄρχεται κυρίως μὲ τὸν Δανιήλ, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει μεγαλυτέρα ἀποκαλυπτικὴ ἔμφασις

γεγονότα γίνονται τὸ οὐσιαστικώτερον κίνητρον εἰς τὸν ἐπιηρασμὸν τοῦτον. Ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ καταπιέζεται ἐκ τῆς ἐχθρικῆς παρουσίας τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς καὶ ἀναζητεῖ ἀπαλλαγὴν. Ὡς ἀπάντησις ἔρχεται ἡ μεσσιανικὴ φωνή, ἥτις ὡς μόνη διέξοδον ἐκ τῆς παρουσίας δοκιμασίας τοῦ Ἀντιόχου, ὡς καὶ παλαιότερον τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας, προέβαλεν εἰς τὸν λαὸν τὸν μεσσιανισμόν³⁷. Οὗτος προαναγγέλλει ὅτι «ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν βασιλείων ἐκείνων ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν, ἥτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ λαῶν ἐτέρω οὐχ ὑπολειφθήσεται· λεπτυνεῖ καὶ λικηθήσεται πάσας τὰς βασιλείας καὶ αὐτὴ ἀναστήσεται εἰς τοὺς αἰῶνας»³⁸. Διὰ τῆς ἐμφάνισεως τῆς βασιλείας «ἐτμήθη λίθος ἐξ ὄρους ἄνευ χειρῶν»³⁹ ὡς σημεῖον τῆς ἐξ οὐρανοῦ ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὁ μεσσιανικὸς Βασιλεὺς, ὁ «υἱὸς ἀνθρώπου», «μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ἐρχόμενος»⁴⁰, θὰ ἐγκαταστήσῃ τὴν βασιλείαν τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, καὶ ἅπαντα τὰ λοιπὰ ἔθνη θὰ ὑπηρετήσουν αὐτόν⁴¹.

Τὸ ἀξιοσημείωτον ἐν τῷ Δανιὴλ εἶναι, ὅτι ἡ βασιλεία παρουσιάζεται ἐντὸς ἐνὸς ἀνθρωπίνου σχήματος. Ἡ μεσσιανικὴ βασιλεία θὰ ἔχη τὴν μορφήν μιᾶς παγκοσμίου κυριαρχίας τῶν ἀγίων τοῦ Ὑψίστου, «ἕως αἰῶνος αἰώνων»⁴². Συγχρόνως ἔχομεν καὶ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἀναστάσεως δικαίων καὶ ἀδίκων. Οἱ μὲν δίκαιοι «ἐξεγερθήσονται εἰς ζωὴν αἰώνιον», οἱ δὲ ἄδικοι «εἰς ὄνειδισμόν καὶ εἰς αἰσχύνην αἰώνιον»⁴³. Ἐμφανῶς πλέον ἐνταῦθα καὶ ἐν Ἐνώχ, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰσάγεται ἡ ἔννοια τῆς μελλοντικῆς καταδίκης τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν κακῶν⁴⁴. Μετ' αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως συμφωνεῖ καὶ ὁ Ἰώσηπος, ὅστις λέγει, ὅτι οἱ Φαρισαῖοι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐπίστευον εἰς τὴν καταδίκην τούτων⁴⁵.

καὶ ἔντασις ἀπὸ ὅ,τι εἰς τὰ προαναφερθέντα «ἀποκαλυπτικὰ» τμήματα (πρβλ. H. H. Rowley, *The Relevance of Apocalyptic*, London 1947², σελ. 23· S. B. Frost, *Old Testament Apocalyptic, its Origin and Growth*, London 1952, σελ. 45 ἐξ· A. C. Welch, *Visions of the End*, σελ. 32 ἐξ· C. R. North, *Interpretation: The Old Testament interpretation of History*, London 1946, σελ. 119 ἐξ· L. Köhler, *Old Testament Theology*, London 1957, σελ. 225· E. Jacob, *Theology of the Old Testament*, London 1958, σελ. 319, παρὰ A. L. Moore, *The Parousia*, σελ. 18, σημ. 2). Τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ πιθανώτατα νὰ ἐπαρουσιάσθῃ ὑπὸ τὴν παροῦσαν αὐτοῦ μορφήν περὶ τὸ 165 π.Χ. (Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 37).

37. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 35.

38. Δανιήλ, 2:44.

39. Αὐτόθι, 2:34.

40. Αὐτόθι. 7:13.

41. Αὐτόθι, 7:14, 27.

42. Αὐτόθι, 7:18.

43. Αὐτόθι, 12:2.

44. Αὐτόθι, 7:18, 27 (πρβλ. Ἐνώχ 5:4-6· 22:11· 90:24-26· 54:2-6).

45. Ἰ ω σ ῆ π ο υ, Ἀρχαιολ., 18:1 Ἰουδ. Πόλεμος, βιβλ. 2:8: «αἱ ψυχὰι τῶν κακῶν αἰδίφ τιμωρίᾳ κολάζεσθαι».

Τὴν ἴδιαν ἀντίληψιν ἔχουν καὶ οἱ Ἑσσαῖοι τῆς ἐποχῆς ταύτης, οἵτινες συγκεκριμένως βλέπουν τὰς ἀγαθὰς ψυχὰς νὰ οἰκοῦν εἰς τόπον ἀπηλλαγμένον ὄμβρου καὶ καύσωνος καὶ τὰς φαύλας ψυχὰς εἰς τόπον χειμέριον, γέμοντα τιμωριῶν ἀδιαλείπτων⁴⁶. Οἱ Ἑσσαῖοι οὐχὶ μόνον ἐκαλλιέργουν ἀπλῶς τὰς ἐσχατολογικὰς διδασκαλίας, λόγῳ τῆς ἀποστροφῆς αὐτῶν ἀπὸ παντὸς γῆϊνου, ἀλλ' ὡς φαίνεται ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης⁴⁷, ἡ κοινότης αὕτη τοῦ Qumran διακατείχετο ὑπὸ ἐντόνου ἐσχατολογικῆς προσδοκίας τῆς ἐλεύσεως «δύο Μεσσιῶν, ἑνὸς πολιτικοῦ καὶ ἑνὸς θρησκευτικοῦ Μεσσίου»⁴⁸. Ἐξ ὧν αὐτῶν ἐπομένως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν τὴν μεσσιανικὴν ἐλπίδα, ὡς ἐλπίδα δόξης μελλοντικῆς διὰ τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαόν.

Ἐπανερχόμενοι ἐπὶ τοῦ Δανιὴλ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸν κίνδυνον ὑπερτονισμοῦ τῆς σπουδαιότητος, διὰ τὴν μελέτην τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας, τοῦ ὄντως μεγάλης σημασίας ἔχοντος ἀποκαλυπτικοῦ τούτου κειμένου. Τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ, μετὰ τῶν ἀποκρύφων κειμένων, ὡς εἶδομεν, εἶναι μόνον μία ἐκ τῶν ριζῶν τῆς αὐξήσεως τῶν μεταγενεστέρων μεσσιανικῶν καὶ ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, διότι ὑπάρχει ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ἐκτὸς τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιὴλ, σημαντικὸν ἀποκαλυπτικὸν ὑλικόν⁴⁹, τὸ ὅποῖον ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία συμπληροῖ.

β. Πράγματι, τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, χρονολογικῶς, προηγεῖται καὶ ἡ λεγομένη σοφιολογικὴ γραμματεία τοῦ Ἰσραὴλ περίξ τῆς μορφῆς τοῦ Σολομώντος, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν σοφιολογίαν τῆς ἀποκαλυπτικῆς περίξ τῶν μορφῶν τοῦ Νῶε, τοῦ Ἐνώχ, τοῦ Ἑσδρα, τοῦ Βαροῦχ κ.ἄ.⁵⁰. Ἡ σοφιολογία τοῦ Σολομώντος, ἐκφράζουσα ἐν ἐξελικτικώτερον βῆμα ἐν τῇ παραδοσιακῇ ἀντιλήψει, ἐνδιαφέρεται κυρίως διὰ τὸ ἄτομον καὶ οὐχὶ διὰ τὸ ἔθνος. Ὁ καθολικὸς οὗτος χαρακτήρ τῆς σοφιολογίας διὰ τῶν ἰδιαιτέρων ἐνδιαφερόντων αὐτῆς πρὸς τὸν ἀτομικισμὸν προδίδει μίαν παρατηρουμένην παρακμὴν τῆς προ-

46. Πρβλ. Β. Μ. Βέλλα, Οἱ Ἑσσαῖοι, Ἀνάτυπον, Ἀθήναι 1969, σελ. 11, ἔνθα τὸ τοῦ Ἰωσήπου περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑσσαίων: «Καὶ ταῖς μὲν ἀγαθαῖς (ψυχαῖς) ὁμοδοξοῦντες παισὶ Ἑλλήνων ἀποφαίνονται τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν διαίταν ἀποκεῖσθαι καὶ χῶρον οὔτε ὄμβροις οὔτε νιφετοῖς οὔτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὄν ἐξ ὠκεανοῦ πραῦς αἰὲλ ζέφυρος ἐπιπνέων ἀναψύχει· ταῖς δὲ φαύλαις ζοφώδη καὶ χειμέριον ἀφορρίζονται μυχὸν γέμοντα τιμωριῶν ἀδιαλείπτων» (Ἰωσ., Ἰουδ. Πόλ., 2:154 ἐξ.). Βλ. ἐπίσης J. A. Beet, *The Last Things*, σελ. 114 καὶ 119.

47. Ἰδιαιτέρως ἐκ τοῦ βιβλίου «τοῦ Πολέμου τῶν υἱῶν τοῦ Φωτὸς κατὰ τῶν υἱῶν τοῦ σκότους» πρβλ. Β. Βέλλα, Τὸ βιβλίον τοῦ Πολέμου τῶν Υἱῶν τοῦ Φωτὸς κατὰ τῶν Υἱῶν τοῦ σκότους, Ἀθήναι, 1965.

48. Β. Μ. Βέλλα, Οἱ Ἑσσαῖοι, σελ. 12. Πρβλ. Γ. Χ. Ρηγοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις τῶν Ἑρημιτῶν τοῦ Khirbet Qumran, Ἐν Ἀθήναις 1967, σελ. 28 ἐξ.

49. Πρβλ. W.O.E. Oesterley, *An Introduction*, σελ. 56.

50. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγορῶδου, Ἐνώχ, σελ. 20 καὶ 21.

φητείας, κατὰ τοὺς χρόνους αὐτῆς, καὶ ἐπαφὴν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως⁵¹.

Ἡ νέα αὕτη τάσις τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως τῶν σοφῶν δὲν πρέπει νὰ ὑπερβάλληται, διότι ὄντως παρατηροῦμεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς τῶν σοφιολογικῶν ἔργων τῆς Π. Δ. νὰ ἐπιδιώκουν τὴν χαλιναγώγησιν τῆς τάσεως ταύτης καὶ τὴν ἔνταξιν αὐτῆς ἐν τῇ θρησκευτικῇ παραδόσει τοῦ Ἰσραήλ⁵².

Ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Σοφίας Σειράχ εὐρίσκομεν τὴν προσδοκίαν διὰ τὴν λύτρωσιν τοῦ Ἰσραήλ ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν καὶ τῶν κινδύνων⁵³, τὴν συναγωγὴν τῶν φυλῶν Ἰακώβ⁵⁴, τὴν αἰωνιότητα διὰ τὸ ἰσραηλιτικὸν ἔθνος⁵⁵ καὶ τὴν Δαυϊδικὴν δυναστείαν⁵⁶. Καθὼς ἐπίσης τὴν προσδοκίαν διὰ τὴν ἀμοιβὴν τῶν δικαίων εὐρίσκομεν ἐντόνως νὰ τονίζεται εἰς τὸ βιβλίον τῆς Σοφίας Σολομῶντος⁵⁷.

γ. Αἱ ἐκφράσεις αὗται καὶ ἄλλαι παρόμοιαι τῶν κειμένων τούτων ὠδήγησαν τὸν R. H. Charles νὰ ἐπισημάνῃ τὴν μετάβασιν εἰς ἕνα ἕτερον χῶρον, ἐνθα αἱ ἑσχατολογικαὶ προσδοκίαι πραγματοποιοῦν σημαντικὸν ἄλμα. Ἡ ἀντίληψις μιᾶς αἰωνίου μεσσιανικῆς βασιλείας, ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης, ἥτις ἐκηρύχθη τόσον ἐντόνως ὑπὸ τῶν προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης, μᾶς λέγει ὁ Charles, ἐγκαταλείπεται τελείως⁵⁸. Ἡ ῥῆξις τοῦ παρελθόντος μὲ τοὺς χρόνους τούτους ἔχει ἐπέλθει καὶ ὀλοκληροῦται ὑπὸ τῶν τάσεων τῆς ἀποκαλυπτικῆς σοφιολογίας. Ἡ μεσσιανικὴ ἐλπίς τόσον ἐντονος καὶ πάλιν μετατίθεται ἐκ τοῦ παρόντος εἰς τὸ μέλλον. Ἡ γῆ αὕτη εἶναι ἀκατάλληλος πλέον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐλπίδων τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς αἰωνίου μεσσια-

51. Πρβλ. J. A. B e w e r, *The Literature of the Old Testament in its historical development*, N. York 1924, σελ. 308 ἐξ. · F. J. Yetter, *The Wisdom of Salomon, ἐν Religion in Life*, Winter Number, 1947-1948, παρὰ Σ. X. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 20, σημ. 49-50.

52. Πρβλ. Σ. X. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, "Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 21 καὶ παρ' αὐτῷ βλ. Π. Μπρατσιώτου, Ὁ Ἑκκλησιαστής, Ἀθήναι 1951.

53. Σοφία Σειράχ, 50:24.

54. Σοφία Σειράχ, 33:11.

55. Σοφία Σειράχ, 37:25.

56. Αὐτῶν, 47:11. Πρβλ. Ἰουδιθ, 16:17· Ἰ Μακκ., 2:57· Ἰ Μακκ., 2:18· 14:15· Βαρούχ, 2:27-35· 4:36· 5:5-9· Ἐσθέρ, 13:12-18· 14:7.

57. Σοφία Σολομῶντος, 3:8· 5:1. Τὸ βιβλίον «Σοφία Σολομῶντος» χρονολογεῖται περὶ τὸ 40 μ.Χ. (Πρβλ. W. O. E. Oesterley, *An Introduction*, σελ. 25, 207-9), ὑπ' ἄλλων ὁμως μελετητῶν τὸ μὲν α' μέρος τοῦ βιβλίου τοποθετεῖται μεταξὺ 50-30 π.Χ., τὸ δὲ β' μέρος μεταξὺ τοῦ 30 π.Χ. καὶ τοῦ 10 μ.Χ. (πρβλ. R. H. Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha*, τόμ. I, σελ. 521). Ὑπὸ τοῦ Β. Κ. Στεφανίδου, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1959², σελ. 23, σημ. 8, θεωρεῖται ὡς κείμενον ἄνευ θρησκευτικῆς ἀξίας. Βλ. ἐπίσης τὸν πρυτανικὸν λόγον τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Β. Μ. Βέλλα, Ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ βιβλίου τῆς Σοφίας Σολομῶντος, Ἀθήναι 1961.

58. R. H. Charles, *A Critical History*, σελ. 247.

νικῆς βασιλείας. Μία ἄλλη ὁμως νέα γῆ και εἷς νέος οὐρανός⁵⁹ ἀπαιτοῦνται διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον⁶⁰.

Ὡς συνέπεια αὐτῆς τῆς νέας στροφῆς, και πάλιν κατὰ τὸν Charles, εἶναι αἱ νέαι προσδοκίαι, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται εἰς τοὺς συγγραφεῖς τοῦ α' π.Χ. αἰ. Ἡ μεσσιανικὴ βασιλεία μεταπίπτει ἐκ τῆς αἰωνίου αὐτῆς μορφῆς εἰς προσωρινὴν τοιαύτην. Τελικὸς σκοπὸς τῆς ἀναστάσεως τῶν δικαίων δὲν εἶναι ἡ παροδικὴ και προσωρινὴ αὕτη βασιλεία, ἀλλὰ ὁ οὐρανός, ὅπου και ἡ τελικὴ Κρίσις. Διὰ τοῦτο οἱ συγγραφεῖς τοῦ α' π.Χ. αἰῶνος, ὅταν ὁμιλοῦν περὶ ἀναστάσεως τῶν δικαίων ἐν τῇ προσωρινῇ ταύτῃ βασιλείᾳ, δέχονται μόνον ἀνάστασιν πνευμάτων και οὐχὶ και σωμάτων⁶¹, προβλέποντες πάντα πρὸς μίαν τελικὴν ἀνάστασιν ὅλου τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ ἐτέρᾳ, τῇ αἰωνίῳ βασιλείᾳ⁶². Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Charles δίδει ἰδιαιτέραν ἔμφασιν. «Ἡ πίστις εἰς προσωρινὴν ἀθανάσιαν, λέγει, ἔχει οὕτω διαχωρίσει ἑαυτὴν ἐκ τῆς δογματικῆς τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ σύνθεσις τῶν δύο ἐσχατολογιῶν, ἡτις εἶχεν ἐπιτελεσθῆ δύο αἰῶνας ἐνωρίτερον, διαλύεται και πάλιν ἐν τοῖς στοιχείοις αὐτῆς. Ποτὲ ἄλλοτε δὲν συνέβη ἡ πνευματικὴ αὕτη ἔνωσις ἐντὸς τῆς σφαίρας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως τοῦ Ἐνώχ, 37-71. Ἡ ἀληθῆς και τελικὴ αὐτῶν σύνθεσις ἔγινε τὸ ἔργον και τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ»⁶³.

Αἱ θέσεις αὐταὶ τοῦ Charles θέτουν τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ Ἰουδαϊκὴ ἐσχατολογία εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίου ἐπηρεασμένη ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν διαρχικῶν ἀντιλήψεων ἢ ὄχι. Ὁ Charles δέχεται τοιοῦτον ἐπηρεασμόν. Ἡ ἄποψις ὁμως αὕτη τοῦ μεγάλου μελετητοῦ τῶν ψευδεπιγράφων και ἀποκαλυπτικῶν ἔργων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στηρίζεται «ἐπὶ ὅλως ἐσφαλμένων φιλολογικῶν και ἱστορικῶν προϋποθέσεων, διότι, ἐνῶ ἄφ' ἐνὸς θεωρεῖ ὡς Ἰουδαϊκῆς προσελεύσεως κείμενα, ἄτινα ἔχουν ὑποστῆ μεταγενεστέρας χριστιανικᾶς προσθήκας, περιπίπτων οὕτως εἰς ὀφθαλμοφανῆ σήμερον βασικὰ λάθη⁶⁴, ἄφ' ἐτέρου χρονολογεῖ ἐσφαλμένως τινὰ ἐκ τῶν κειμένων, πολλὰ δὲ ἐκ τῶν χωρίων ἐρμηνεύει κατὰ τὸ δοκοῦν, παραθεωρῶν τὸν ὁραματικὸν και συμβολικὸν τρόπον ἐκφράσεως τῶν ἀποκαλύψεων, ὅστις τρόπος δὲν παραλλάσσει οὐσιωδῶς τοῦ τρόπου ἐκφράσεως τῶν προφητῶν τῆς Π. Διαθήκης ἐν τοῖς ὁράμασιν αὐτῶν»⁶⁵.

Εἰς τὸ δεῦτερον εἶδος τῶν σοφιολογικῶν κειμένων, ἦτοι τὴν ἀποκαλυπτικὴν σοφιολογίαν, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι συναντῶμεν ποιάν τινα παρέκκλισιν ἐκ τοῦ

59. I Ἐνώχ, 45:4, 5.

60. Πρβλ. R. H. Charles, Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 247 ἐξ.

61. I Ἐνώχ, 103:3, 4 κ.ἀ.

62. I Ἐνώχ, 37-71.

63. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 247.

64. Βλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνώχ, σελ. 72.

65. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἐσχατολογία, σελ. 22.

παραδοσιακού 'Ιουδαϊσμοῦ⁶⁶, διατηροῦνται ἐν τούτοις ἀρκετὰ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος⁶⁷. Ἡ σοφιολογικὴ Σχολὴ ἀντλεῖ τὰ θέματα αὐτῆς ἐκ τῆς σοφίας τοῦ παρελθόντος, δηλ. ἀπὸ τὰς μέχρι τότε ἐμπειρίας καὶ παραδόσεις. Διὰ τοῦτο δυναμέθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι διετῆρει τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς καὶ πρὸς τὸ παρελθόν. Τὸ κέντρον ὅμως τῶν ἐνδιαφερόντων αὐτῆς εἶναι τὰ ἔσχατα τῶν δικαίων. Προσβλέπει μᾶλλον πρὸς τὸν μέλλοντα αἰῶνα ἢ πρὸς τὸν παρόντα⁶⁸. Τοῦτο δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς παντελῆ ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ παρόν⁶⁹. Εἶναι γνωστὸν πάντως, ὅτι οἱ προφῆται ἐδίδασκον τὸν ἠθικὸν χαρακτήρα τῆς θρησκείας καὶ ὅτι ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς ἦτο ἅγιος, δίκαιος καὶ κυρίαρχος, οἱ ἄνθρωποι ὤφειλον, ὡς ἐκ τούτου, νὰ εἶναι ἅγιοι, δίκαιοι καὶ νὰ ὑποτάσσωνται εἰς Αὐτόν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου διεμορφώθησαν αἱ διδασκαλῖαι κοινωνικῆς προεκτάσεως περὶ κακοῦ, δικαιοσύνης, πτωχῶν καὶ πλουσίων. Ὑπεστηρίχθη ὅμως ἡ ἄποψις ὅτι ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία στερεῖται μιᾶς διαστάσεως «κοινωνικῆς ἠθικῆς». Ἡ κοινωνικὴ αὕτη ἠθικὴ δὲν εἶναι βεβαίως τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀποκαλυπτικῆς, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίη ὅτι ἀπουσιάζει παντελῶς⁷⁰. Τὰ κείμενα δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν διάστασιν ἀποκαλυπτικῆς καὶ ἠθικῆς⁷¹. Ἀσφαλῶς, ὡς εἶναι γνωστὸν, τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀποκαλυπτικῆς στρέφεται κυρίως πρὸς τὴν ἔσχατολογίαν, πρὸς τὸ ἐπικείμενον Τέλος. Ἄλλὰ θὰ ἦτο λάθος νὰ νομίσωμεν ὅτι ἡ ἀποκαλυπτικὴ ἀποκλείει ἐν ἑαυτῇ

66. Πρβλ. W. O. E. Oesterley, *The Books of the Apocrypha*, σελ. 245. Πρβλ. ἐπίσης τοὺς: R. H. Pfeiffer, *History of New Testament times with an Introduction to the Apocrypha*, N. York 1949, σελ. 64· O. S. Rankin, *Israel's Wisdom Literature*, Edinburgh 1936, σελ. 5· W. Baumgartner, «*The Wisdom Literature*», ἐν *The Old Testament and Modern Study*, ed. by H. H. Rowley, σελ. 210 ἐξ· G. H. Box, *Judaism in the Greek Period*, Oxford 1932, σελ. 118, παρὰ A. L. Moore, *The Parousia*, σελ. 26, σημ. 4.

67. Πρβλ. W. O. E. Oesterley, *The Jews and Judaism during the Greek Period*, London 1941, σελ. 234· G. H. Box, *Judaism*, σελ. 118· A. L. Moore, *The Parousia*, σελ. 26.

68. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοριδοῦ, Ἐνώχ, σελ. 22.

69. Πρβλ. A. L. Moore, *The Parousia*, σελ. 26, ὅστις δέχεται ἰσχυρὰν ἔμφασιν ἐπὶ τοῦ στοιχείου τοῦ παρόντος.

70. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 100.

71. Ὁ A. L. Moore, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 26 δέχεται ὅτι ἡ ἀνθρωπίνῃ ἀγωγῇ καὶ ἡ ὀρθὴ συμπεριφορὰ ἐν τῇ ζωῇ εἶναι τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τῆς σοφιολογίας (πρβλ. καὶ τοὺς παρ' αὐτῶ: W. O. E. Oesterley, *The Books of the Apocrypha*, σελ. 236· G. H. Box, *Judaism*, σελ. 119· O. S. Rankin, *Israel's Wisdom*, σελ. 3· S. A. Cook, *The Old Testament; A Re-interpretation*, Cambridge 1936, σελ. 204)· ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντα ταῦτα εἶναι πρακτικά (πρβλ. G. H. Box, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 119)· καὶ ὅτι ἔχουν μίαν σχέσιν οἰκουμενικὴν (πρβλ. W. Baumgartner, «*The Wisdom Literature*», σελ. 211· S. A. Cook, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 204· G. H. Box, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 119). Ἐπίσης βλ. R. H. Pfeiffer, *History of N. Testament Times*, σελ. 64.

την ἠθικὴν. Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι ὅπισθεν τῶν ἐσχατολογικῶν ἐλπίδων τῶν ἀποκαλυπτικῶν ὑπεκρύπτετο ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ θὰ ἀποδειχθῆ, τὸ καλὸν θὰ ἀμειψθῆ καὶ τὸ κακὸν θὰ παταχθῆ⁷². Ἐπομένως, παρατηρούμεν σχέσιν καὶ ἐνότητα μεταξύ τοῦ κηρύγματος τῶν προφητῶν καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ἀποκαλυπτικῶν.

Τὸ θέμα τῆς ἐνότητος τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ ἀπησχόλησεν ἐντόνως ἅπαντας σχεδὸν τοὺς μελετητὰς τοῦ εἴδους τούτου. Οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν καὶ οἱ σοβαρώτεροι ἀπέδειξαν τὴν ὀργανικὴν ἐνότητα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας, ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ αὐτῆς, ἥτις μᾶς ὀδηγεῖ ἀργότερον ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς Κ. Διαθήκης⁷³. Ἡ ὀργανικὴ δὲ αὕτη ἐνόητος ἀπομακρύνει καὶ τὰς σχετικὰς ἀντιλήψεις διαρχικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν προσοδοκιῶν, περὶ τῶν ἐσχάτων, ἐντὸς τῶν δύο τελευταίων πρὸ Χριστοῦ αἰῶνων. Τὸ θέμα δὲ τῆς παραδοχῆς τῆς ὀργανικῆς ταύτης ἐνότητος «εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον, διότι ἀφορᾷ τὰς σχέσεις τῶν δύο Διαθηκῶν»⁷⁴.

Ἐν τῇ παρατηρουμένη ἐξελίξει τῶν ἐσχατολογικῶν προσοδοκιῶν, πιστεύομεν, ὅτι φανεροῦται μίᾳ ἄμεσος καθοδήγησις ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ τῶν ἀνθρωπίνων ἐλπίδων. Τὰ νεώτερα ἐσχατολογικὰ στοιχεῖα συμπληροῦν καὶ ἐρμηνεύουν τὰ παλαιότερα. Ἀπὸ τοὺς Πατριάρχας, διὰ μέσου τῶν μεγάλων Προφητῶν, μέχρι τῆς ἀποκαλυπτικῆς διδασκαλίας τοῦ Δανιήλ, ὑπάρχει μίᾳ ὀργανικὴ καὶ ἀδιάσπαστος συνέχεια. Ἐντὸς δὲ τῆς ἀποκρύφου φιλολογίας γίνεται μίᾳ νέα προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος τῶν πατέρων, μετὰ τὴν μόνην διαφορὰν ὅτι διὰ λόγους ἱστορικοὺς ὑποβιβάζεται ποιοτικῶς τὸ Βιβλικὸν κήρυγμα⁷⁵.

(Συνεχίζεται)

72. Πρβλ. D. S. Russell, *The Method and Message*, σελ. 103 καὶ παρ' αὐτῶν τοὺς: A. N. Wilder, *Eschatology and Ethics in the Teaching of Jesus*, N. York 1939, σελ. 32, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ ἰσχυρᾶς ἠθικῆς ἐμφάσεως· R. T. Herford, *Talmud and Apocrypha*, London 1933, σελ. 171 καὶ 178. Ἐπίσης περὶ τῆς καλύτερας σπουδῆς τοῦ Νόμου καὶ ὑπακοῆς εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν μεσσιανικὴν ἐποχὴν βλ. G. F. Moore, *Judaism*, τόμ. I, 1932, σελ. 271· καὶ περὶ τοῦ ὅτι ἡ Μεσσιανικὴ ἐλπίς εἶναι σχετικὴ πρὸς τὴν ἠθικὴν βλ. W. D. Davies, *Torah in the Messianic Age and/or the Age to Come*, Philadelphia 1952, σελ. 48.

73. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἐσχατολογία, ἰδιαιτέρως κεφ. Γ', σελ. 37-57: Αἱ περὶ ἐνιαίας Ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας θεωρίαι, ἐνθα γίνεται ἀνάλυσις καὶ κριτικὴ τῶν ἰδεῶν τῶν: Gustav Dalman, Wilhelm Wrede, Nathaniel Messel καὶ G. F. Moore, ἐκπροσώπων τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος ἐσχατολογίας Π. Διαθήκης καὶ Ἰουδαϊκῆς τοιαύτης. Ἀντίθετον ἀποψιν βλ. Α. Ι. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Κ.Δ. σελ. 504.

74. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 57.

75. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 58.